

”Osedlighetens apostlar”

Preventivmedelspropagandisterna Adamsson och den politiska offentligheten

Gunnela Björk

Kampen för sexualupplysning och preventivmedel har i historie-skrivningen främst förknippats med Elise Ottesen-Jensen och RFSU som bildades 1933. Men det fanns förstås en förhistoria. Redan under årtiondena runt förra sekelskiftet tog enskilda aktörer – politiker, läkare och författare – offentligt upp frågan om barnbegränsning. Det är inte lika väl känt att det mellan 1910 och 1930 också var många socialister av olika schatteringar, främst kvinnor, som drev debatten: socialdemokrater, ungsocialister, syndikalister, vänstersocialister och kommunister.

Här är det två personer, Karin Hollman-Adamsson (1883–1958) och Nils Adamsson (1879–1939), som står i fokus. Bägge kom från arbetarklassen och riktade sig uttryckligen till arbetarklassen i den kamp för rätten till barnbegränsning som de såg som en del av kampen för ett socialistiskt samhälle. Det som framför allt skilde dem från andra sexualpolitiska aktörer vid den här tiden var dels deras klassbakgrund, dels att de omsatte sina idéer i handling genom att starta ett företag som sålde preventivmedel och abortredskap. Men de arbetade i motvind. Motståndet kom främst från den starka sedlighetsrörelsen och andra religiösa och konservativa krafter i samhället. Det manifesterades inte minst i lagstiftningen när Sveriges riksdag år 1910 beslutade om en ny lag, preventivlagen, även kallad lex Hinke,

som gjorde det straffbart att offentligen informera om eller uppvisa preventivmedel.¹

Denna lag skulle komma att drabba Karin och Nils Adamsson personligen såväl som deras företag. Men motståndet fanns inte bara i konservativa kretsar. Eftersom makarna kom från arbetarklassen saknade de, till skillnad från många andra förespråkare för barnbegränsning, både utbildning och intellektuella nätverk, det som brukar kallas kulturellt kapital. I debatten beskyldes de ofta för att vara ”osedlighetens apostlar” och ”geschäftmakare”. Det var helt enkelt inte legitimt, ansågs inte hederligt, att göra pengar på preventivmedel, varken i arbetarrörelsen, som makarna Adamsson själva tillhörde, eller i den radikala medelklass som så småningom också engagerade sig i de här frågorna.²

Oavsett samhällsklass kunde det straffa sig att offentligt diskutera sådant som hörde sexuallivet till. Men parallellt med att frågor om kvinnors rösträtt och delaktighet i samhällslivet kom upp på den politiska agendan var det allt fler som hävdade kvinnors rätt att själva få bestämma om de ville bli gravida eller inte, om de ville föda barn eller inte. I grunden handlade det om vem som skulle bestämma över kvinnans kropp – hon själv eller samhället. Sexualpolitiska frågor var på så sätt en del av kvinnoemancipationen och kampen för kvinnors medborgerliga rättigheter. Möjligheterna till barnbegränsning påverkade inte bara kvinnors vardag, hälsa och sexuella lust utan i hög grad deras möjligheter att lönearbeta och verka fackligt och politiskt.³

Genom att undersöka makarna Adamssons liv och gärning vill jag visa att sexualupplysning liksom information om och försäljning av preventivmedel och abortredskap under årtiondena runt förra sekelskiftet var politiska handlingar som inte bara utmanade yttrande- och tryckfrihetens gränser utan också det etablerade samhällets moralsyn och uppfattning om kvinnors rättigheter.

1890–1910 – åren före preventivlagen

Under årtiondena runt förra sekelskiftet förändrades Sverige från ett ståndssamhälle till ett klassamhälle, från ett jordbrukssamhälle till ett industrisamhälle. Den snabba moderniseringen födde nya tankar och öppnade tidigare okända horisonter där etablerade normer och värderingar utmanades. Det gällde inte minst kyrkans moraluppfattning och anspråk på att ha monopol på sanningen. Den samhälleliga diskussionen om vad som var anständigt och oanständigt, moraliskt och omoraliskt blåste av och till upp till full stormstyrka.⁴

Redan i slutet av 1700-talet hade frågor om nativitet och barnbegränsning diskuterats runt om i Europa, sedan den brittiske prästen och nationalekonomen Thomas Robert Malthus lanserat sin teori om att befolkningen i framtiden skulle öka snabbare än tillgången på livsmedel. Människor skulle med andra ord bli allt fattigare och hungrigare vilket i sin tur ökade risken för folkliga uppror. Därför förordade han barnbegränsning genom sena äktenskap och sexuell avhållsamhet. I slutet av 1800-talet reviderades hans teorier av de så kallade nymalthusianerna. Den svenska nymalthusianismen har undersökts ingående av historikern Hjärdis Levin, framför allt i hennes avhandling *Masken uti rosen* (1994). Hon visar att det fanns olika schatteringar bland dess förespråkare. Alla hävdade att fattigdom berodde på överbefolkning och att barnbegränsning därför var ett måste för att komma till rätta med de sociala problemen. Somliga menade att det därtill behövdes en samhällsomvandling i socialistisk riktning. Gemensamt för dem som kallade sig nymalthusianer var en positiv inställning till preventivmedel. Många lade också stark tonvikt vid preventivmedlens betydelse för rashygien. Det fanns läkare och andra debattörer som argumenterade för preventivmedel och sterilisering som ett medel för att, som det hette, öka kvaliteten på folkstammen. Rashygien eller eugeniken hade runt förra sekelskiftet hamnat högt upp på dagordningen i hela Europa. Både fysiska egenskaper och förmågor ansågs ärftligt betingade och vissa ”raser” ansågs bättre än andra.⁵

Några av nymalthusianismens första förespråkare i Sverige var nationalekonomen Knut Wicksell och den socialistiske agitatorn Hinke Bergegren. På 1880-talet argumenterade de offentligt för barnbegränsning och preventivmedel som ett sätt att komma tillrätta med fattigdom och den alkoholism och prostitution som följde i dess spår. Bägge talade också om vikten av sexuell njutning för kvinnan såväl som för mannen, vilket inte gjorde saken bättre i motståndarnas ögon. För motståndet var hårt, tiden långt ifrån mogen för deras budskap och skandalen ett faktum. Kritikerna fruktade att kunskaper om preventivmedel skulle få negativa konsekvenser för folkmängden, ekonomin, försvaret, för synen på äktenskapet men kanske framför allt för den allmänna moralen.⁶

Läkarkåren såg sig vid den här tiden som experter på det mesta som rörde människans reproduktiva funktioner. Ändå talade kåren länge ganska tyst om preventivmedelsfrågan, med några undantag. Först ut var en ung läkare, Hjalmar Öhrvall, som 1886 lät publicera en broschyr, *Försigtighetsmått i äktenskapet*, anonymt och med förord av Knut Wicksell. Öhrvall, som tydligt vänder sig till en bildad över- och medelklass, betonar i sin skrift att ett tillfredsställande sexliv är naturligt och hälsosamt för båda parter. Han beskriver de kvinnliga könsorganens anatomi och hur befruktning går till samt redogör för olika preventiva metoder: kondomer, spermiedödande medel, avbrutna samlag och säkra perioder. Han rekommenderar i första hand ett nytt preventivmedel: Mensingaringen eller pessaret. Fördelen sägs vara att det är en relativt säker metod som ger kvinnan kontroll över reproduktionen, nackdelen är att ett pessar bör provas ut av en läkare.⁷

I början av 1900-talet tog en annan läkare, fritänkaren och folkbildaren Anton Nyström, till orda i samma fråga. Han porträtteras mer ingående på annat ställe i den här antologin. Även Nyström var nymalthusian. I sin skrift *Könslifvet och dess lagar* (1903) propagerar han för sexualupplysning och preventivmedel. Samlag är, skriver han, viktiga för både den psykiska och fysiska hälsan och kondomer är ett sätt att komma tillrätta med tidens stora gissel, könssjukdomarna. Ett

annat skäl för preventivmedel är, menar han, att hindra fattiga och sjuka människor från att alstra barn av sämre kvalitet.⁸

Den första kvinna som offentligt talade om behovet av barnbegränsning var författaren Frida Stéenhoff. I sin skrift *Humanitet och barnalstring* (1905) skriver hon i klartext det hon tidigare antytt i flera av sina dramer: att preventivmedel ger kvinnor möjlighet till ett sexualliv för njutningens skull, minskar fattigdomen och besparar dem det lidande som alltför många graviditeter innebär för deras kroppar. Barn bör få födas önskade. Christina Carlsson Wetterberg påpekar i sin biografi över Stéenhoff att denna i likhet med de flesta nymalthusianer var välvilligt inställd till rashygienen och ansåg att ”undermåliga” människor borde hindras från att föda barn.⁹

Hur känslig frågan om preventivmedel var visar den upprörda debatt som utbröt 1909 när två kvinnliga läkare gav ut en handbok, *Handledning i sexuell undervisning och uppfostran*, där preventivmedel omnämndes på några sidor. Författarna fick kraftig kritik från den borgerliga kvinnorörelse som de själva tillhörde och tvingades göra avbön.¹⁰

Vid samma tid organiserade sig lokala grupper av sedlighetsförespråkare i Svenska Riksförbundet mot osedlighet i litteratur, press och bild. Den blev snabbt en inflytelserik organisation uppbackad av kyrkans män, akademiker och konservativa politiker. En annan kraftfull aktör var den borgerliga kvinnorörelsen med Fredrika-Bremer-Förbundet och Vita Bandet i spetsen. Vita Bandet var en kvinnlig nykterhetsförening som även hade bildat en underavdelning för sedlig fostran. Kvinnoorganisationernas linje var överlag att kvinnans sedlighet skulle värnas och mannens sexualmoral höjas.¹¹

Ytterligare ett argument mot preventivmedel var den sjunkande nativiteten, som bekymrade många konservativa tänkare vid den här tiden. Till dessa hörde Pontus Fahlbeck, som det står mer att läsa om på annat ställe i den här antologin. Han förklarade att det antika Grekland liksom romarriket hade gått under för att man börjat tillämpa barnbegränsning, som han kallade ”nationellt självmord”.¹²

Karin Hollman och Nils Adamsson

Som framgått var det människor med förankring i överklassen och med ett rejält tilltaget kulturellt kapital – radikala akademiker, läkare och författare – som var först ut med att offentligt förespråka preventivmedel, varav många var influerade av rashygieniska argument. Karin Hollman och Nils Adamsson hade en helt annan bakgrund och andra motiv.

Nils Adamsson växte upp i Norrland under ytterst fattiga förhållanden. Han var sin mors andra utomäktenskapliga barn. Efter bara två terminers skolgång fick Nils dra sig fram som diversearbetare. 1907 avtjänade han ett fängelsestraff för bedrägeri, för att något år senare etablera sig som företagare i Falköping. Affärsidén var att sälja preventivmedel per postorder, vilket snart ledde till livliga protester från sedlighetsivrarna i den lilla staden. 1911 flyttade han sin verksamhet till Stockholm och öppnade en butik för sjukvårdsartiklar på Tegelbacken på Norrmalm. Vid samma tid mötte han Karin Hollman. Hon kom, jämfört med Nils, från en mer skötsam och inte riktigt lika fattig del av arbetarklassen. De två blev snart ett par både privat och i företaget.

Nils Adamsson sympatiserade främst med ungsocialisterna, som var den bråkigare och anarkistiskt präglade grenen av den socialdemokratiska ungdomsrörelsen, medan Karin Hollman var en mycket aktiv ungdomskrat, medlem sedan 1905 i Södermalms socialdemokratiska ungdomsklubb där hon lärt känna bland andra Kata Dalström, Zeth Höglund och andra i partiets vänsterflygel. Nils och Karin var inte bara socialister utan också nymalthusianer som i Hinke Bergegrens efterföljd såg barnbegränsning som ett vapen i klasskampen. Arbetarklassen skulle aldrig kunna resa sig ur fattigdomen om den inte begränsade sitt barnantal. I sina skrifter hävdade de att överklassen försökte hindra arbetarklassen från att tillägna sig samma kunskaper som den själv hade om preventivmedel. Detta av oro för att ”den svenska folkstammen” skulle minska och att arbetarklassen därmed varken skulle producera soldater (kanonmat) till försvaret eller arbetare till den växande industrin, inklusive en reservarmé av

arbetslösa som medgav att arbetsköparna höll lönerna nere. De lyfte också fram de ensamstående mödrarnas utsatta situation, de utslitna kvinnorna som födde barn på barn samt det stora antalet illegala aborter. De betonade betydelsen av sexuell njutning för bägge parter, en omöjlighet utan preventivmedel, för både den psykiska och den fysiska hälsan. Behovet av att bekämpa könssjukdomarna var ett annat argument medan rashygieniska aspekter tillmättes föga vikt.¹³

Preventivlagen 1910

År 1910 kan ses som en vattendelare. Då blev frågan om offentlig information om preventivmedel både juridik och rikspolitik. Den utlösande faktorn var Hinke Berggrens mycket välbesökta föreläsningar i Stockholms Folkets Hus våren 1910 under rubriken ”Kärlek utan barn”. Berggren var en förgrundsfigur i den ungsocialistiska rörelsen och hade 1908 utslutits ur SAP på grund av sina alltför radikala och ibland våldsförhållande idéer.¹⁴

Hinke Berggren, som själv hade en borgerlig bakgrund, vänder sig uttryckligen till arbetarklassens män och kvinnor och kopplar samman de preventiva metoder han förordar med klasskampen. Han ställer sig solidarisk med kvinnor som blivit oönskat gravida och fördrivit fostret eller som efter förlossningen dödat ett oönskat barn. De har tvingats begå kriminella handlingar, säger han, eftersom männen och samhället lämnar dem i sticket.¹⁵ Efter mötet lär ett kuvert ha delats ut till åhörarna med reklam för preventivmedel. Det var Nils Adamssons lilla broschyr *Pris & Lärobok för Herrar och Damer* (1910). Den skulle snart komma att visas upp i Sveriges riksdag och anföras som argument för en skärpt lagstiftning.¹⁶

Hinke Berggrens föreläsningar fick temperaturen att stiga i sedlighetsrörelsen. Under hård press från inflytelserika opinionsbildare lyckades justitieminister Albert Petersson på uppseendeväckande kort tid få fram ett förslag till en preventivlag, i praktiken ett tillägg till strafflagens paragraf om sårande av tukt och sedlighet. Redan vid månadsskiftet maj/juni 1910 var det dags att gå till beslut. Dessförinnan hade riksdagsledamöterna fått ta emot två skrivelser. Den ena,

med den tidigare nämnde Anton Nyström som initiativtagare, var undertecknad av 66 läkare som protesterade mot lagförslaget, främst med motiveringen att det skulle försvåra läkarnas arbete när patienter, av hälsoskäl eller som skydd mot veneriska sjukdomar, behövde ordineras preventivmedel. Den andra skrivelsen var från Svenska Kvinnors Nationalförbund, en paraplyorganisation för omkring 25 kvinnoföreningar i den borgerliga delen av kvinnorörelsen. Nationalförbundet var något av en motor i kampen mot prostitution och dubbelmoral, men även motståndare till fria förbindelser och preventivmedelspropaganda. I sin skrivelse vädjade förbundet till riksdagen att den måtte anta lagförslaget.¹⁷

Förslaget antogs med god majoritet av första kammaren. Men för en lagändring krävdes majoritet i bägge kamrarna och dagen därpå var det alltså dags för andra kammaren att ta ställning. Enligt riksdagsprotokollet inleder justitieminister Albert Petersson med att beklaga att det trots den sena timmen är så mycket folk på läktarna. Det tvingar honom att ”kläda åtskilligt vad som måste sägas i antydningens form”. Underförstått att om barnbegränsning bör man inte tala offentligt. I sitt långa anförande kallar han preventivmedel för ”ett smygande gift som kan moraliskt och fysiskt fördärva en hel nation” och lyfter särskilt fram Nils Adamssons lilla häfte *Pris- & Lärobok för Herrar och Damer* som ett varnande exempel.¹⁸

Historikern Elisabeth Elgán, som undersökt riksdagsdebatten, har visat att förespråkarna för lagen framför allt framhöll risken för ökad sedeslöshet och promiskuitet, särskilt bland unga människor. De som talade emot lagförslaget gjorde det från olika utgångspunkter. Socialdemokraten Carl Lindhagen, som har ett eget kapitel i den här antologin, talade om lagen som ett hot mot yttrandefriheten och hävdade att det var rimligt att fattiga människor önskade anpassa antalet barn efter sina ekonomiska resurser. Andra framhöll preventivmedel som ett skydd mot könssjukdomar. Om kvinnors rätt att slippa oönskade graviditeter hördes dock ingen orda.¹⁹

Efter en debatt som avslutades först framåt fyrtiden på morgonen den 2 juni bifölls lagförslaget även i riksdagens andra kammare

med röstsiffrorna 110 för och 96 emot. Den nya lagen skulle enligt riksdagens beslut gälla med omedelbar verkan.

Paragraf 13 i strafflagens artonde kapitel lydde:

Sprider någon ut skrift, målning, teckning eller bild, som tukt och sedlighet sårar; straffes med böter eller fängelse. Lag samma vare, om man genom annan gärning sårar tukt och sedlighet, så att allmän förgelse eller fara för andras förförelse därav kommer.

Nu kompletterades lagtexten med följande stycke:

Där någon offentligen utställer eller förevisar föremål, som är afsedt för otuktigt bruk eller till att förebygga följder af könsumgänge; eller i skrift, som han utsprider, eller eljest genom tillkännagifvande för allmänheten till salu utbjuder eller själf eller genom annan till försäljning kringför dylika föremål; eller under sådana förhållanden, att allmän fara för andras förförelse därav kommer, vare sig muntligen eller genom utspridande af skrift söker förleda till användande af föremål, som nu sagts, eller meddelar anvisning om sättet för deras användande; varde, ändå att gärningen ej är sådan, som i 1 mom. sägs, dömd efter ty där stadgas.

Lagen förbjöd alltså inte försäljning av preventivmedel – förutsatt att det skedde diskret. Det som var förbjudet var att offentligen upplysa människor – underförstått ungdomar och arbetarklassen – om dessa medel och hur man använder dem. Året därpå kompletterades tryckfrihetsförordningen så att tillägget även gällde tryckta skrifter. Fram till 1938 skulle både muntlig och skriftlig information om, liksom ”uppvisande” av, preventivmedel vara olagligt och kunna ge fängelse i upp till två år.

AB Nils Adamssons gummi- och sjukvårdsaffär

Den uppmärksamhet som Nils Adamssons verksamhet väckt både i Falköping och i Sveriges riksdag ledde snart till att han åtalades för sin broschyr *Pris- & Lärobok för Herrar och Damer* enligt preventivlagen. Domen löd på fyra månaders fängelse, ett straff som Högsta domstolen senare sänkte till två månader. Adamsson blev alltså den förste som dömdes enligt den nya lagen. Den andre blev Hinke Berggren. Därefter var det Karin Hollmans tur. Hon förklarade sig vara ansvarig utgivare för en liten skrift betitlad *Lifsglädje och sympati i belysning av könsfrågan* (1911) och fick avtjäna två månader på Östermalms kvinnofängelse.²⁰

Preventivlagen försvårade förvisso för AB Nils Adamssons gummi- och sjukvårdsaffär, som företaget så småningom kom att heta, men lyckades aldrig stoppa försäljningen av preventivmedel och abort-instrument vare sig i butiken i centrala Stockholm eller per postorder. Och det var just postorderförsäljningen som hela tiden var ryggraden i företaget. De allra flesta människor bodde fortfarande på landsbygden eller i småstäder där det sällan fanns andra möjligheter att köpa kondomer och pessar. Därför var annonseringen i landsortspressen extra viktig – trots att annonserna med jämna mellanrum polisanmälades och tidningens ansvarige utgivare åtalades och dömdes till böter.²¹

Vad var det då som var så stötande i AB Nils Adamssons broschyrer? Vad var det som ledde till att broschyrerna gång på gång beslagtogs av polisen och att både Nils Adamsson och Karin Adamsson åtalades och dömdes till fängelse? Innehållet följer ungefär samma mönster. Först lovordas (den heterosexuella) kärleken, inklusive den fysiska föreningen mellan man och kvinna. Man betonar vikten av att även kvinnan får njuta av famntagen. Därefter följer sexualupplysning i ord och bild. Den är en mycket konkret och detaljerad beskrivning av könsorgan, förspel, samlag och orgasm, inklusive betydelsen av klitorisstimulering. Avbrutna samlag, som vid den här tiden var den vanligaste metoden för att undvika oönskade graviditeter, förkastas som ohälsosamma och otillfredsställande, framför allt för kvinnan. Istället förordas fullbordade samlag med preventivmedel. Sedan

kommer ideologiska resonemang riktade till arbetarklassen, med argument för barnbegränsning. Ibland refererar texten uttryckligen till nymalthusianismen i socialistisk tappning. Varför ska man föda så många blivande arbetare att arbetsköparna bara har att välja och vraka? Bättre att begränsa konkurrensen om jobben genom att föda färre barn. Avslutningsvis innehåller broschyrerna utförliga beskrivningar av olika slags preventivmedel och hur de ska användas samt prisuppgifter och beställningslistor för dessa och alla andra varor.²²

Motståndet

Trots hårda villkor för kvinnor som blev ofrivilligt gravida var kvinnorörelsen länge ambivalent till preventivmedelsinformation och i ännu högre grad till abort. För borgerliga kvinnoorganisationer var sedligheten en stor och viktig fråga. Det tog sig framför allt uttryck i en intensiv kamp mot prostitution och reglementering, medan de annars sorgfälligt undvek allt som hade med barnbegränsning och preventiva metoder att göra, väl medvetna om att detta skulle betraktas som osedligt och vändas emot dem. En bärande tanke inom till exempel Fredrika-Bremer-Förbundet var att om könslivet bejakades skulle män gynnas och kvinnor i vanlig ordning få betala priset. Genom att istället propagera för avhållsamhet före äktenskapet och trohet inom äktenskapet för både man och kvinna tog den borgerliga kvinno- rörelsen stark ställning för att begränsa sexualiteten till familjen. Det kan också ses som ett sätt att punktera den dubbelmoral i samhället som rättfärdigade mäns sexuella utlevelse men fördömde kvinnans.²³

Inte heller i de socialdemokratiska leden var frågor om sexualupplysning och preventivmedel okontroversiella. Nymalthusianismen hade förkastats av Karl Marx och Rosa Luxemburg; fattigdom berodde på den orättvisa fördelningen av mervärdet mellan arbetare och kapitalister, på låga löner och osäkra arbetsförhållanden, inte på för många barn. Man anade argan list. Om arbetarklassen uppmanades att föda färre barn skulle dess andel av valmanskåren minska och planerna på att med rösträttens hjälp förändra samhället i socialistisk riktning gå om intet. Att stora barnkullar var ett gissel för kvinnorna, vars

kroppar tog stryk av alltför många och täta graviditeter, nämndes aldrig i debatten. Inte heller att det försvårade för kvinnorna att delta i den politiska kampen.²⁴

I det socialdemokratiska partiet handlade allt om klass, inget om kön. Att överhuvudtaget ta upp kvinnofrågor ansågs vara att så split mellan arbetarklassens män och kvinnor, vilket den socialdemokratiska kvinnorörelsen var tvingad att förhålla sig till. Inställningen till preventivmedel var i början av 1900-talet kluven och ledde till långa diskussioner. Var det inte rimligare att förorda sociala reformer istället för barnbegränsning? Till detta kom taktiska överväganden. Att ta offentlig ställning för sexualupplysning och preventivmedel innebar att blotta strupen. Det kunde leda till kritik både inom partiet och utifrån och dra uppmärksamheten från klasskampen. Därför borde barnbegränsning förbli en privat fråga.²⁵ Först efter storstrejken 1909 blev den politiska dimensionen av barnbegränsningsfrågan uppenbar och flera tongivande socialdemokratiska kvinnor, bland andra Kata Dalström, ändrade inställning. Det var tydligt att många män med stora familjer att försörja hade tvingats välja mellan att se sina barn svälta eller att svika sina kamrater och bli strejkbrytare.²⁶

Att Karin Hollman kände sig mer hemma bland ungdomdemokrater och ungsocialister än bland kvinnoklubbisterna var följdriktigt. I ungdomsförbunden fanns en öppnare inställning till sexuella frågor och deras tidningar accepterade annonser om preventivmedel. Men kombinationen av preventivmedelsreklam och socialism uppfattades som särskilt provocerande av sedlighetsrörelsen. Ekonomhistorikern Anna Inez Bergman har visat att annonser i arbetarpressen oftare ledde till anmälningar, åtal och fällande domar och böter än när liknande annonser publicerades i icke-socialistisk press.²⁷

Kampen mot klasslagarna

Trots en stor arbetsbörda och återkommande problem både i företaget och i äktenskapet fortsatte Karin, som nu bytt efternamn till Adamsson, att vara politiskt aktiv. När det socialdemokratiska partiet splittrades 1917 följde hon med Kata Dalström, Zeth Höglund och

andra meningsfränder till det socialdemokratiska vänsterpartiet och vidare, 1921, till Sveriges kommunistiska parti. I mitten på 1920-talet återvände hon till socialdemokratin, i likhet med många andra kommunister som blivit alltmer kritiska mot centralstyrningen från Moskva.

I vänsterpartiets och senare i det kommunistiska partiets kvinnoorganisation fann Karin Adamsson en plattform för de frågor hon brann för: kampen mot de så kallade klass- och könslagarna, alltså preventivlagen och fosterfördrivningslagen. Det blev under 1920-talet en prioriterad fråga för de socialistiska kvinnoorganisationerna, som inspirerades av de diskussioner om kvinnans frigörelse och den nya familjepolitik som följde i ryska revolutionens spår. Karin Adamsson skrev ofta i kvinnotidningen *Röda Röster* och argumenterade för att preventivlagen skulle bort. Hon pekade på det pris som fattiga kvinnor fick betala på grund av fosterfördrivningslagen. Och hon påpekade gång på gång att de bägge lagarna hängde ihop och alltid i första hand drabbade kvinnor i arbetarklassen. För den som hade pengar fanns det utvägar: läkare som kunde tillhandahålla preventivmedel eller utföra en säker abort. Ett alternativ för den unga kvinna från fin familj som ”råkat i olycka” var att resa bort, föda sitt barn, lämna bort det och återvända hem som om inget hade hänt. Den som var fattig hade istället att välja mellan en riskfylld illegal abort och att föda barnet och lämna bort det till ett fosterhem. Den yttersta konsekvensen av könslagarna, skrev Karin Hollman, var att barnet avled: antingen vanvårdades till döds i fosterhemmet av en så kallad änglamakerska eller dödades av sin egen mor.²⁸ Uppdagades det blev kvinnan inte bara åtalad och dömd för barnamord, utan också uthängd i tidningarna med namns nämnande. Notiser som ”Den 18-åriga pigan Anna Andersson har åtalats för ...” publicerades i stort sett varje vecka – utan vidare kommentarer. Barnamord till följd av en oönskad graviditet var runt förra sekelskiftet ett av de vanligaste brott som kvinnor dömdes för.²⁹

Preventivlagen i riksdagen

Anmälningarna för brott mot lex Hinke var flest under de första åren efter lagens tillkomst. Annonser polisanmälades ofta och många ansvariga utgivare dömdes till böter. Adamssons broschyrer beslagtogs regelbundet av ordningsmakten. Men försäljare och agitatorer fann nya vägar att undvika polisens och sedlighetsivrarnas uppmärksamhet. Ett kodsysteM utvecklade sig: en röd lapp i skyltfönstret betydde att det fanns preventivmedel att köpa. Även ordet ”gummi” kunde – märkligt nog – användas utan större problem. Makarna Adamsson kallade ju sitt företag AB Nils Adamssons gummi- och sjukvårdsaffär.

Det blev med tiden alltmer uppenbart att lagen inte fyllde sitt syfte. I riksdagen var det länge tyst, men under 1920-talet kom den upp till debatt i stort sett varje riksdag. Först ut att motionera om lagens avskaffande var socialdemokraten Arthur Engberg, 1922, med motiveringen att lagen både var verkningslös och försvårade kampen mot könssjukdomar. Andra kammaren biföll motionen, men eftersom första kammaren avslod den föll förslaget. Samma historia upprepades i riksdag efter riksdag med smärre variationer. Den ena motionen efter den andra krävde att lagen skulle utredas, omprövas, mildras eller tas bort – och avlogs. Förslagsställarna var främst socialdemokrater och kommunister samt en och annan liberal.³⁰

Argumenten som framfördes i riksdagen var i stort sett desamma som när lagen antogs 1910. Ledamöter som ville behålla lagen talade om befolkningsminskningen, sedligheten och ungdomens fördärv. De som ville avskaffa lagen hänvisade istället till könssjukdomarnas utbredning, men också till yttrandefriheten och rashygien samt till att lagen hindrade läkarkåren från att ge sina patienter adekvat sexualupplysning. Några argument om barns rätt att födas önskade eller kvinnors rätt att slippa oönskade graviditeter framfördes aldrig i någon av riksdagens kamrar.

Men det var inte enbart i riksdagen som preventivlagen diskuterades. Även om kritiken mot den rådande sexualpolitiken länge främst kom från socialistiskt håll började det under 1920-talet höjas allt fler röster mot preventivlagen och för en mer human abortlag-

stiftning, både i den socialdemokratiska kvinnorörelsen och bland radikala liberaler. Fosterfördrivningslagen hade mildrats 1921 men abort var fortfarande förbjudet och straffen var kännbara för dem som gjorde abort och dem som utförde eller var behjälplig vid aborter. På 1930-talet blev det stora antalet illegala aborter föremål för statliga utredningar och offentlig debatt. Då hamnade Adamssons och andra sjukvårdsaffärer i skottgluggen och fick hård kritik, även av liberaler som förespråkade en humanare abortlag, för sin försäljning av abortinstrument.³¹

Kvinnans gissel var obegränsad barnökning

Att få tag på abortinstrument var alltså inte svårt. Framför allt under 1920-talet fanns det spaltvis med annonser som upplyste om var redskapen kunde införskaffas.³² Dessa annonser föll, till skillnad från preventivmedelsannonser, inte under lex Hinke. Makarna Adamssons sjukvårdsaffär sålde i likhet med många andra sjukvårdsaffärer livmodersprutor med så kallade livmoderrör, samt sonder och katestrar. En abort kunde framkallas genom att ett långt rör fördes in i livmodern varefter man med hjälp av livmoderssprutan, i praktiken en gummiboll, sprutade in en vätska. Om allt gick som det skulle ledde det till att fostret stöttes ut; gick det fel kunde det leda till svåra, ibland dödliga, infektioner. Användningsområdet var alltså väl känt, ändå skulle det dröja in på 1930-talet innan frågan på allvar kom upp på den offentliga dagordningen.

I sin skrift *Kvinnans gissel: obegränsad barnökning* (1928/1931) kallade Karin Adamsson preventivlagen för ”ett monument över hyckleriet och enfalden”. Den är i mångt och mycket en feministisk stridsskrift där hon tydligt markerar att kvinnans rätt att bestämma över sin egen kropp borde vara en medborgarlig rättighet. Hennes text vibrerar av ilska och upprördhet över ”könslagarna”, det vill säga preventivlagen och fosterfördrivningslagen.

Kvinnan har fått medborgarrätt, hon har fått rätt att avge sitt votum, när det gäller att utse representanter till de lagstiftande församling-

arna. Hon kan bli domare och statsråd, men hon får inte bestämma över sin egen kropp. Hon får inte själv avgöra om hon vill bli mor eller inte. Den första av alla mänskliga rättigheter är henne förvägrad, nämligen den som säger att om en människa fått en fri vilja måste hon också ha rätt att begagna den.³³

Och hon fortsätter:

Agitation och propaganda äro murbräckor, som mer än en gång förut slagit hål på hyckleriets och fördomarnas murar. Det är sexuell upplysning vårt folk behöver, i synnerhet landsbygdens folk. Vore inte stora grupper av kvinnor så sexuellt okunniga som de äro, skulle de veta att skydda sig mot följderna av könsumgänge och då skulle de inte behöva råka in i ett elände, som driver dem till det grymmaste våld på egen kropp.³⁴

Vi måste arbeta tillsammans för rättvisa och människovärde på det sexuella området, skriver hon, och formulerar sina krav i fyra punkter:

- 1) Bort med preventivlagen!
- 2) Fri upplysning om de preventiva medlen och deras användning!
- 3) Bort med fosterfördrivningslagen!
- 4) Rätt för läkare att vid socialt och ekonomiskt nödläge företaga abort!

Men trots att preventivlagen på 1920- och 1930-talen kritiserades från många håll för att vara både tandlös och överspelad skulle det dröja till 1938 innan den försvann. Då hade Socialdemokraterna suttit i regeringsställning sedan 1932 och Sverige var på väg att bli ett modernt land.

År 1933 hade en ny och kraftfull aktör kommit in på arenan: Riksförbundet för sexuell upplysning, med journalisten och syndikalisten Elise Ottesen-Jensen och radikala läkare i spetsen. Genom att socialdemokratiska, syndikalistiska och kommunistiska organisationer och fackföreningar kunde kollektivansluta sig till RFSU byggde man på

kort tid upp en stark organisation som agerade för sexualupplysning, rätt till preventivmedel och abort.³⁵ När sedan Alva och Gunnar Myrdals bok *Kris i befolkningsfrågan* kom ut 1934 utbröt en intensiv debatt. En statlig befolkningskommission tillsattes. I sitt slutbetänkande 1938 anammade utredningen, tätt i spåren på makarna Myrdal, högerens problemformulering om att det föddes för få barn i Sverige men förordade en socialdemokratisk lösning: sociala reformer för att få unga friska och sunda människor att i ökad utsträckning vilja gifta sig och skaffa barn, minst tre och helst fyra. Undermåliga borde däremot hindras från att bli föräldrar, vilket även hade kommit till uttryck i den steriliseringslag som riksdagen antog 1934.³⁶

I det konceptet ingick preventivmedel som en viktig förutsättning för harmoni i äktenskapet. Befolkningsutredningens betänkanden markerade också ett brott med den samhälleliga konvention som så länge hänfört allt som rörde sexualitet, inklusive preventivmedel, till den privata sfären. Delrapporten *Yttrande angående revision av 18 kap. 13§ strafflagen m.m.* beskrev detaljerat olika metoder för barnbegränsning – just den slags information som preventivlagen förbjöd att ända sedan 1910 och som föranlett en rad åtal och domar för ”sårande av tukt och sedlighet”.³⁷ Det blev uppenbart att de ansträngningar att flytta gränsen mellan privat och offentligt som Karin och Nils Adamsson och andra preventivmedelsagitatorer ägnat årtal åt nu fick statlig sanktion.

Den nya abortlag som samtidigt antogs blev dock en stor besvikelse för makarna Adamsson, RFSU och alla andra som argumenterat för rätten till abort på sociala indikationer. Lagen tillät i fortsättningen abort på etiska, medicinska och eugeniska grunder, men inte sociala. Även om uppgifterna är osäkra tycks inte heller antalet illegala aborter minskat – trots att försäljningen av abortredskap förbjöds.³⁸

Sexualpolitik och medborgarskap

I början av 1900-talet var, som framgått, tillgången till sexualupplysning liksom möjligheterna att skaffa preventivmedel eller få en abort utförd starkt beroende av klass. De lagar som hindrade människor

från detta uppfattades därför med all rätt som lagar som främst drabbade arbetarklassens kvinnor.

Att offentligt tala eller skriva om sådant som hör sexuallivet till var kontroversiellt och kunde straffa sig, vilket Karin och Nils Adamsson fick erfara. Under 1900-talets första decennier var det trots detta allt fler kvinnor och kvinnoorganisationer som krävde att preventivlagen skulle bort och fosterfördrivningslagen skulle humaniseras. I grunden handlade det om vem som skulle bestämma över kvinnans kropp: hon själv eller staten. Den sexualpolitiska kampen under vår aktuella tidsperiod 1880–1930 kan därmed förstås som en del av den förhandling som pågick om innebörden i begrepp som ”demokrati” och ”medborgarskap”. Den handlade inte bara om kvinnors formella möjligheter utan också om deras reella möjligheter till politiskt deltagande. Att erövra rösträtten och valbarheten var viktigt, men sedan då? Kvinnor som tvingades föda barn på barn på barn, kvinnor som ofrivilligt blev ensamstående mödrar – hur skulle de hinna eller orka gå på politiska möten eller, ännu mer omöjligt, ta fackliga eller politiska förtroendeuppdrag? Hur skulle de kunna göra vad så många män i arbetarklassen gjorde: förkovra sig i studiecirklar eller på folkhögskolor?

Forskningen har undersökt och belagt att det fanns många hinder för kvinnor som ville ge sig in i politiken, både formella hinder och sådana som främst handlade om den rådande synen på kvinnors plats i samhället. Men detta, att inte själv få bestämma över sin egen kropp, har sällan diskuterats i termer av begränsningar i kvinnors möjligheter att fullt ut utöva sina demokratiska rättigheter.

När riksdagen 1938 till sist röstade för att preventivlagen skulle försvinna hade Karin och Nils Adamsson fört sin kamp i nästan trettio år. Det var en politisk och till stora delar illegal kamp som också hade en konkret och praktisk sida som skulle kunna karaktäriseras som civil olydnad. På tvärs mot lagen bedrev de sin underminerande verksamhet – informerade om preventivmedel trots att det var förbjudet, sålde abortinstrument trots att lagen förbjöd alla former av fosterfördrivning och erbjöd sexualupplysning som utmanade tidens uppfattning om vad som var sårande av tukt och sedlighet. De gick

från ord till handling. Deras agerande bidrog till att uppfattningen om vad som var strikt privat respektive lämpligt och lagligt att tala om i offentligheten undan för undan försköts. Men framför allt gav makarna Adamssons företag människor möjlighet till barnbegränsning i praktiken, det vill säga att skaffa kondomer, pessar och spermiedödande medel med utförliga instruktioner om hur de skulle användas. Och att skaffa instrument för att utföra en abort – som var en annan viktig metod för barnbegränsning om än straffbar både för utföraren och kvinnan.

Karin och Nils Adamsson kom från arbetarklassen, de var agitatorer och entreprenörer men saknade helt vad vi kan kalla kulturellt kapital och fick betala ett högt pris för sin verksamhet. De åtalades upprepade gånger, de dömdes till böter och fängelse och deras broschyrer beslagtogs. Men den kampanj mot preventivlagen och fosterfördrivningslagen som Karin Adamsson och andra socialistiska kvinnor var ganska ensamma om att driva på 1920-talet, kom på 1930-talet upp på den samhälleliga agendan när sexualpolitiska frågor blev en del av den socialdemokratiska regeringens välfärdspolitik. Samhällets syn på barnbegränsning förändrades, men makarna Adamsson omfamnades aldrig varken av etablissemangen eller av den arbetarrörelse de själva ansåg sig ha tjänat. Tvärtom hade arbetarrörelsen länge problem att förhålla sig både till partimedlemmar som bedrev företag och till frågor om sexualitet och barnbegränsning. Ändå är det ett faktum att utan Karin och Nils Adamssons delvis illegala verksamhet skulle ännu fler människor i arbetarklassen och på landsbygden ha saknat möjligheter att skaffa sig preventivmedel och abortredskap och ännu fler barn fötts oönskade.

Noter

- 1 Om preventivlagen se t.ex. Elisabeth Elgán, *Genus och politik: En jämförelse mellan svensk och fransk abort- och preventivmedelspolitik från sekelskiftet till andra världskriget* (Uppsala 1994) s. 101–113; Hjärdís Levin, *Masken uti rosen. Nymalthusianism och födelsekontroll i Sverige 1880–1910: Propaganda och motstånd* (Stockholm/Stehag 1994) kap. 14; Nils Kristenson, *Rädda familjen: Kristen opinionsbildning i befolkningspolitiska och sexualitiska frågor under 1930-talet*

- (Uppsala 1997) s. 149–160. Det finns även en detaljerad redogörelse för motioner och beslut i SOU 1936:51 bilaga 1.
- 2 Den här uppsatsen bygger i huvudsak på min bok *Lust och nöd. Karin och Nils Adamsson: Sexualupplysningens pionjärer* (Lund 2021), men detta kapitel är skrivet specifikt till denna antologi för att passa in i dess tematik.
 - 3 Gunnela Björk, ”Sexualpolitisk kamp i nordisk arbetarrörelse 1920–1939”, i Gunnela Björk, Kjersti Bosdotter, Lars Ekdahl, Anne Hedén, Aapo Roselius & Ruben Wågman, *1930-talet i Norden: Folkhemsbygge och kamp mot fascismens framväxt*. (Huddinge 2022).
 - 4 Ulf Boëthius, *När Nick Carter drevs på flykten: Kampen mot ”smutslitteraturen” i Sverige 1908–1909* (Hedemora 1989) s. 167–187; Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen: Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921* (Stockholm/Stehag 1997) s. 56–62.
 - 5 Levin (1994). Se även Hjärdís Levin, ”Från nymalthusianism till folkhälsa: Sexualdebatt och socialpolitik 1880–1936”, i Åsa Bergenheim & Lena Lennerhed (red.), *Seklernas sex* (Stockholm 1997).
 - 6 Om Hinke Bergegren se Hans Lagerberg, *Små mord, fri kärlek: En biografi om Hinke Bergegren* (Stockholm 1998). Om Knut Wicksell se Susanna Hedenborg, ”En alltför stor befolkning leder till fattigdom”, i Klara Arnberg, Fia Sundevall & David Tjeder (red.), *Könspolitiska nyckeltexter I: Från äktenskapskritik till sexualupplysning 1839–1930*, s. 72–76; Torsten Gårdlund, *Knut Wicksell: Rebellen i det nya riket* (Stockholm 1956).
 - 7 Gunilla Byrman, *Försiktighetsmått: Text, genus och ideologi i preventivmedelsbroschyrer 1886–1995* (Lund 2002) s. 15–27; Elisabeth Elgán, ”Nationalekonomi och sex: Kommentar till text om preventivmedel”, i Klara Arnberg, Pia Laskar & Fia Sundvall (red.), *Sexualpolitiska nyckeltexter* (Stockholm 2015) s. 197–206. Mensingaringen hade fått namn efter sin uppfinnare: den tyske gynekologen Wilhelm Mensinga.
 - 8 Mer om Anton Nyström i Anton Janssons bidrag i den här antologin. Se även Lena Lennerhed, *Sex i folkhemmet: RFSU:s tidiga historia* (Hedemora 2002) s. 22–23.
 - 9 Om Frida Stéenhoff se Christina Carlsson Wetterberg, ’... bara ett öfverskott af lif...’. *En biografi om Frida Stéenhoff* (Stockholm 2010).
 - 10 Levin 1994 s. 259–262.
 - 11 Om Vita Bandet, se Åsa Bengtsson, *Nyktra kvinnor: Folkbildare, företagare och politiska aktörer. Vita Bandet 1900–1930* (Göteborg/Stockholm 2011) s. 144–172; Om sedlighetsrörelsen, se Boëthius (1989) s. 167–187.
 - 12 Eva Palmblad, *Sanningens gränser: Kvacksalveriet, läkarna och samhället, Sverige 1890–1990* (Stockholm 1989). Mer om Pontus Fahlbeck i Anders Pederssons bidrag i den här antologin.
 - 13 Se till exempel Nils Adamsson, *Ny lärobok i könsfrågan* (Stockholm 1926); Karin Adamsson, *Lifsglädje och sympati i belysning av könsfrågan* (Stockholm 1911); *Vad varje kvinna bör veta* (broschyr utan angiven författare, olika år) samt de så kallade priskuranterna som regelbundet uppdaterades
 - 14 Lagerberg (1992) s. 197–198.
 - 15 För en utförlig analys av hans föredrag se Byrman (2002) s. 29–41.
 - 16 Denna skrift finns tyvärr inte bevarad, men händelsen är dokumenterad i riksdagens protokoll AK 1910:61, s. 81–82.

- 17 *Dagens Nyheter* 25/3 1910. Se även Lovisa af Petersens, *Formering för offentlighet: Kvinnokonferenser och Svenska kvinnornas nationalförbund kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 2006).
- 18 Riksdagens protokoll AK 1910:61, s. 81–82.
- 19 Elgán (1994), fr a kap. 7 och om Lindhagen särskilt s. 109. Mer om Carl Lindhagen i Josefin Häggglunds bidrag i denna antologi.
- 20 Björk (2021) s. 124–125; Erik Bohman, ”Agate Viktorin: Agitator för humanitär barnalstring”, *Arbetshistoria* 163–164:3–4 (2017) s. 58–59.
- 21 Anna Inez Bergman, *”Bind storken!” Om preventivlagens marknadsmässiga konsekvenser och dess tillämpning i relation till kön, klass och etnicitet* (Masteruppsats i ekonomisk historia, Stockholm 2020).
- 22 Analysen bygger bland annat på Nils Adamsson (1926); Karin Adamsson (1911) samt flygblad och priskuranter från olika år.
- 23 Manns (1997) s. 95–102 och s. 187ff.
- 24 Levin (1994) s. 287–312.
- 25 Christina Carlsson (Wetterberg), *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880–1910* (Lund 1986) s. 270–272.
- 26 Gunnela Björk, *Kata Dalström: Agitatoren som gick sin egen väg* (Lund 2017) s. 206–207.
- 27 Bergman (2020).
- 28 Björk (2021) s. 159–167. *Röda Röster* var från 1918 organ för Sveriges vänstersocialistiska kvinnor och från 1921 för Sveriges kommunistiska kvinnor.
- 29 Roddy Nilsson & Marie Eriksson, *Ilska, desperation och lömska försåt: Våldsamma kvinnor i 1800-talets Sverige* (Lund 2020) s. 189–190.
- 30 Elgán (1994) s. 73ff.
- 31 Björk (2021) s. 180–194. Ann-Katrin Hatje, *Befolkningsfrågan och välfärden: Debatten om familjepolitik och nativitetsökning under 1930- och 1940-talen* (Stockholm 1974).
- 32 Lennerhed (2008) s. 93–94.
- 33 Karin Adamsson, *Kvinnans gissel: obegränsad barnökning* (Stockholm 1928/1931) s. 30.
- 34 Karin Adamsson (1928/1931) s. 42.
- 35 Lennerhed (2002) s. 67–70.
- 36 Lagen tillät steriliseringar även mot patientens/kvinnans egen vilja. Om befolkningskommissionens arbete, se Anna-Karin Hatje (1974); Yvonne Hirdman, *Att lägga livet till rätta* (Stockholm 1989).
- 37 SOU 1936:51.
- 38 Lena Lennerhed, *Historien om ett brott: Illegala aborter i Sverige på 1900-talet* (Stockholm 2008) s. 166.